

Συλλογικό Έργο

Το μήνυμα του Μέσου

Η Έκρηξη της Μαζικής Επικοινωνίας

Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989, σελ. 278

Μία περιοχή πολύπλοκη όσο τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ήταν επόμενο ότι θα προκαλούσε τεράστιο ενδιαφέρον ερευνητών που προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, όπως η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ψυχολογία και η Θεωρία της Τέχνης. Είναι επίσης φανερό ότι ο χώρος των μέσων μαζικής επικοινωνίας έχει την ανάγκη συμβολής όλων των παραπάνω επιστημονικών περιοχών. Τις απόψεις αυτές επιβεβαιώνουν οι Κώστας Λιθιεράτος και Τάκης Φραγκούλης, πραγματοποιώντας την επιμέλεια του τόμου με τίτλο: *Το Μήνυμα του Μέσου*.

Ο τόμος αυτός αποτελεί μια ανθολόγηση έντεκα κειμένων και οχτώ αποσπασμάτων που χρονολογούνται από το 1909 ως το 1973. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά είναι κείμενα του αμερικανικού κοινωνιολογικού χώρου (Cooley, Park, Lasswell, Katz, Mead, Lippman, Boorstin, McLuhan, Widmer), ενώ τα υπόλοιπα προέρχονται από τον Γερμανικό χώρο (J. Habermas, B. Brecht). Τέλος μία σειρά αποσπασμάτων, έργα σημαντικών στοχαστών του 19ου και 20ου αιώνα, τοποθετούνται ενδιά-

μεσα στα κείμενα και λειτουργούν «ανεξάρτητα», συμπληρωματικά ή και αντιστικτικά προς τα κυρίως κείμενα. Τα έργα αυτά είναι γραπτές καταθέσεις των Μπαλζάκ, Θορώ, Γκράμσι, Μπένζαμιν, Μίλλς, Ντεμπόρ, Φούλνερ και Έκο.

Τα περισσότερα από τα κείμενα του τόμου αυτού βρίσκονται αναδημοσιευμένα στους ακόλουθους συλλογικούς τόμους: *Mass Communications* (επιμέλεια: Wilbur Schramm) University of Illinois Press Ουρμπάνα, Σικάγο, Λονδίνο 1960· *Mass media and communication* (επιμέλεια: Charles S. Steinberg), Hastings House, Publishers, Ν. Υόρκη 1966. *The Process and effects of mass communication* (επιμέλεια: Wilbur Schramm and Donald F. Roberts) University of Illinois Press Ουρμπάνα, Σικάγο, Λονδίνο 1971· *Human connection and the new media* (επιμέλεια: Barry N. Schwartz), Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, Νιού Τζέρσεϋ, 1973· *Mass communicationforschung 1: Produktion* (επιμέλεια: Dieter Prokop), Fischer Taschenbuch Verlag, Φραγκφούρτη, 1972. Ακόμη ορισμένα από τα αποσπάσματα προέρχονται από τον γαλλικό και ιταλικό χώρο. Επίσης

εμπεριέχεται έντυπο υλικό που προέρχεται από άλλες εκδόσεις όπως *The visual dialogue*, Holt Rinehart and Winston, Inc. 1966, *Ο Πολίτης* No 78, 1987 κ.ά.

Ο τόμος αυτός είναι αποτέλεσμα σύνθεσης τριών ενοτήτων. Τα πέντε πρώτα κείμενα της συλλογής θέτουν το γενικό πλαίσιο της σύγχρονης επικοινωνίας. Τα επόμενα τρία κείμενα επικεντρώνουν τη θεματική τους στα πιο χαρακτηριστικά μαζικά μέσα επικοινωνίας: τον τύπο, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση. Στα κείμενα αυτά αναλύονται τα γνωρίσματα και τα αποτελέσματα των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Τα τρία τελευταία δοκίμια της συλλογής αναφέρονται στις ευρύτερες συνέπειες και προοπτικές των μέσων επικοινωνίας που συσχετίζονται «με την τεχνολογική ιδιοσυστασία τους», το πολιτισμικό πλαίσιο, και την κοινωνική αλλαγή.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα τόμο συνθέσεων, όπως μαρτυρούν και οι ίδιοι οι δημιουργοί του. Η συμβολή του βιβλίου αυτού στον ελληνικό χώρο έγκειται στο γεγονός, ότι τα κείμενα αυτού το τόμου είναι όλα σχεδόν αμετάφραστα κι αδημοσίευτα ως τώρα στη γλώσσα μας. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την προσπάθεια των επιμελητών να συλλέξουν όλα αυτά τα δοκίμια και να αρθρώσουν τη σύνθεσή τους σε τρεις άξονες, θα προτιμούσαμε να περιορίζονταν σε έναν άξονα με σύνθεση ισχυρότερη και ανάλυση διεισδυτικότερη.

Μία παρόμοια προσπάθεια με επιτυχία είχε πραγματοποιηθεί με την έκδοση του συλλογικού έργου *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης 1988. Στο παραπάνω έργο οι επιμελητές έκδοσης Χ. Λυριντζής και Μ. Κομνηνού

συμμετείχαν καταθέτοντας γραπτά την άποψή τους. Ο Μ. Λυριντζής συμμετείχε στο θεωρητικό πλαίσιο, η δε Μαρία Κομνηνού επιχειρούσε μία ερμηνεία για τη διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των μέσων μαζικής επικοινωνίας στην Δύση και την Ελλάδα. Η διαφορά όμως αυτή δεν είναι η μόνη και σίγουρα δεν είναι η σημαντικότερη. Πραγματικά, η παραπάνω προσπάθεια μας δίνει την αίσθηση του συλλογικού έργου με συνοχή των μερών του, η οποία προκύπτει από την αιτιολογημένη επιλογή των δοκιμίων όχι μόνο για την κλασσική αξία τους, αλλά και εξαιτίας της ανάγκης ολοκλήρωσης των θεματικών ενοτήτων που επρόκειτο να δημιουργηθούν. Αντίθετα οι Λιβιεράτος και Φραγκούλης δεν κατάφεραν να αποδώσουν στο βιβλίο την συνοχή που χρειάζεται ένα συλλογικό έργο, με αποτέλεσμα να παραμένει απλώς μία σύνθεση κλασσικών δοκιμίων που αντιμετωπίζονται μεμονωμένα και αποσπασματικά.

Παρουσιάζοντας αυτό το πυκνό βιβλίο πρέπει να τονίσουμε ότι αποτελεί μία σύνθεση άρθρων που προσπαθούν να φωτίσουν το κλίμα ευφορίας που ακολούθησε την εξάπλωση των επικοινωνιών, αλλά και την κριτική και τις αντιδράσεις που προέκυψαν από τη συνειδητοποίηση της παρακμής της αστικής δημοσιότητας, την ενσωμάτωση των μέσων επικοινωνίας σε οικονομικές, πολιτικές και τεχνοκρατικές εξουσίες και την αδυναμία αληθινής ολοκλήρωσης μέσα στο κοινωνικό σύστημα.

Κινούμενοι από την «προγραμματική εξαγγελία» και τη «συστηματική διερεύνηση», ως τον «κριτικό απολογισμό» και την «εναλλακτική πρόταση», οι συγγραφείς καταθέτουν τις απόψεις τους για το χαρακτήρα της

επικοινωνίας και της δημοσιότητας, τις επιπτώσεις και τις δυνατότητες των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Οι σκέψεις και τα συμπεράσματα των δημιουργών των άρθρων διαδέχονται το ένα το άλλο με αποτέλεσμα ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για τον επιστημονικό αυτό χώρο, να γίνεται «κυνηγός απόψεων» και ο μη άμεσα ενδιαφερόμενος να περιορίζεται σε κάποια κείμενα ή και να προσπερνάει αδιάφορος.

Στο πολυσύνθετο αυτό συλλογικό τόμο δεν είναι εύκολη μια κινή αναζήτηση. Δεν υπάρχει η σύνθεση και η επιστημονική δημιουργία που τόσο έχει ανάγκη η ελληνική κοινωνία για τη εξήγηση του ρόλου των μέσων μαζικής επικοινωνίας στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου. Η ρευστή κατάσταση όμως που επικρατεί κάνει την εκτίμηση των νέων εξελίξεων στη χώρα μας δύσκολη. Ίσως θα ήταν χρησιμότερο πρώτα απ' όλα να διευκρινιστούν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του προβληματισμού για τον κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό ρόλο των μέσων μαζικής επικοινωνίας όπως αυτός ο ρόλος υλοποιείται στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ίσως ακόμη θα πρέπει να περιμένουμε να ολοκληρωθεί (ελπίζουμε έγκαιρα) η διαδικασία καθορισμού των θεσμικών όρων για τη λειτουργία των μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Στο πρώτο άρθρο του έργου αυτού με τίτλο: *Η σημασία της επικοινωνίας*, ο Charles H. Cooley στα 1909 αναγγέλλει την ανάδυση της νέας εποχής που διαμορφώνεται με την επανάσταση της επικοινωνίας. Στο κείμενο αυτό βρίσκουμε στοιχεία επαγγελίας της ενοποίησης του κόσμου σ' ένα ζωντανό νοητικό σύνολο. Η υπόθεση του

Κούλεϋ στηρίζεται στη πεποίθηση ότι εξασφαλίζοντας για όλους παιδεία και πολιτική δημοκρατία, η επικοινωνία ευνοεί την πρόοδο του ανθρώπου.

Η λειτουργία της επικοινωνιακής διαδικασίας και ο ρόλος των μαζικών μέσων επικοινωνίας σ' αυτή τη λειτουργία, καθώς και η συνεργεία των μέσων επικοινωνίας στη κοινωνικοποίηση των ατόμων και στην αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής ζωής είναι το θέμα του δοκιμίου του Robert E. Park με τίτλο: «*Σκέψεις για την Επικοινωνία και την Κουλτούρα*» που δημοσιεύτηκε το Σεπτέμβριο του 1938 στο περιοδικό *American Journal of Sociology*.

Το κείμενο του Πάρκ, όπως ο ίδιος το χαρακτηρίζει είναι μια προσπάθεια ορισμού των ορίων του θέματος της επικοινωνίας. Εμφανίζει επιρροές της κατανοούσας κοινωνιολογίας του Μαξ Βέμπερ και του Γλωσσολόγου Σαπίρ. Το ερώτημα που θέτει ο Πάρκ είναι «Πώς λειτουργεί η Επικοινωνία μέσα στην πολιτιστική διαδικασία». Επιχειρεί μια πρώτη ανάλυση της αλληλοεπίδρασης των λαών, και κυρίως των μειονοτήτων όπως οι Αμις και οι μετανάστες, μέσω της δύναμης του τύπου και της κινούμενης εικόνας που μεταφέρει το Χόλλιγουντ της εποχής του 1938. Στο άρθρο εμπεριέχονται σπέρματα των σημερινών συζητήσεων περί πολιτιστικής καταπίεσης και περιθωριοποίησης των μειονοτήτων.

Το 1948 ο Harold D. Lasswell καταγράφει μια μορφή επικοινωνιακής πράξης που από τότε αποτέλεσε βάση κάθε έρευνας της μαζικής επικοινωνίας. Ποιός /λέει τι/ από ποιο μέσο/ σε ποιόν/ με τι αποτέλεσμα. Τα ερωτήματα αυτά συνοψίζουν τις κατηγορίες επιστημονικής έρευνας που εξετάζει

ο Harold D. Lasswell στο δοκίμιό του με τίτλο: «*Η δομή και η λειτουργία της επικοινωνίας στην κοινωνία*». Ο Λάσγουελ κάνει μια κατηγοριοποίηση των ερωτημάτων που θέτουν όσοι ασχολούνται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Μέσα στην κατηγοριοποίηση αυτή συμπεριλαμβάνονται η ανάλυση περιεχομένου, η ανάλυση κοινωνικού ελέγχου, η ανάλυση κοινού και η ανάλυση αποτελέσματος. Ο συγγραφέας του δοκιμίου δεν επιδιώκει εδώ να εξειδικεύσει αυτές τις κατηγορίες, αλλά να τις εξετάσει σφαιρικά σε συνάρτηση με την κοινωνικοπολιτική διαδικασία σε εθνική και διεθνή κλίμακα. Στο κείμενο αυτό καταδεικνύεται ότι η επικοινωνία επιτελεί λειτουργίες όπως α) η επιτήρηση του περιβάλλοντος β) ο συντονισμός των μερών της κοινωνίας προκειμένου να οργανωθεί μια ανταπόκριση στο περιβάλλον και γ) η ανταπόκριση της κοινωνικής κληρονομιάς.

Κατά την μεταπολεμική περίοδο καλλιεργήθηκε η πεποίθηση ότι τα μαζικά μέσα επικοινωνίας είναι παντοδύναμα και ασκούν άμεση επιρροή σε μια μάζα μοναχικών ατόμων που εξαρτούνται απ' αυτά. Στη συνέχεια αυτές οι πεποιθήσεις έγιναν αντικείμενο κριτικής και αναθεώρησης από μελέτες οι οποίες συνοψίζονται εδώ από τον Elihu Katz στο δοκίμιό του που επιγράφεται: «*Οι δύο βαθμίδες στη ροή της επικοινωνίας*» και δημοσιεύτηκε την άνοιξη του 1957 στο περιοδικό *Public Opinion Quarterly*. Η μελέτη αυτή καταγράφει και αναλύει πλέγματα διαπροσωπικών σχέσεων ως κανάλια επικοινωνίας μεταξύ πομπού και δέκτη του επηρεασμού. Τα πορίσματα συνοψίζονται σε τρεις κατηγορίες α) στον αντίκτυπο της προσωπικής επιρροής β) στη ροή της προσωπι-

κής επιρροής γ) στη σχέση καθοδηγών γνώμης με τα μαζικά μέσα επικοινωνίας.

Μια άλλου είδους επιστημονική – πολιτισμική – προσέγγιση επιχειρείται στο δοκίμιο της Margaret Mead με τίτλο: «*Ορισμένες Πολιτιστικές Προσεγγίσεις στα Προβλήματα Επικοινωνίας*». Το δοκίμιο της Μήντ διαφέρει από τα προηγούμενα στην επιστημονική του προέλευση. Πρόκειται για μια «συνάρτηση διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων και συμβόλων μ' εναλλακτικούς τύπους θέσμησης που αντιστοιχούν, αλλά και αντιπαρατίθενται σε μεθόδους των σύγχρονων μαζικών επικοινωνιών».

Ο Γουώλτερ Λίπμαν στο προδρομικό κείμενό του με τίτλο: «*Η Φύση των Ειδήσεων*» που δημοσιεύτηκε το 1922 στο περιοδικό *Public Opinion*, και επαναδημοσιεύεται στον τόμο αυτό, παρατηρεί ότι η ενημέρωση είναι αποτέλεσμα τυποποίησης και ότι οι ειδήσεις είναι προβολή ορισμένων όψεων των κοινωνικών συνθηκών που ξεχωρίζουν.

Στο δοκίμιο του Daniel J. Boorstin με τίτλο: «*Από τη Συλλογή Ειδήσεων στη Κατασκευή Ειδήσεων. Ένας κατακλυσμός Ψευδογεγονότων*», η «αιχμή» της κριτικής θεώρησης της μαζικής επικοινωνίας μετατοπίζεται από την τυποποίηση των ειδήσεων στην τεχνητή παραγωγή των ίδιων των γεγονότων. Η τηλεοπτική μετάδοση ανασυνθέτει τα γεγονότα σύμφωνα με τις σκοπιμότητές τους, τις προσδοκίες των θεατών, αλλά και των διαφημιστών.

Την αλλαγή της πολιτικής λειτουργίας της δημοσιότητας έχει ως θέμα το επόμενο δοκίμιο του Jürgen Habermas με τίτλο: «*Αλλαγή της Πολιτικής Λειτουργίας της Δημοσιότητας: Από*

τη συγγραφική δημοσιογραφία στα μαζικά μέσα». Στο δοκίμιο αυτό ο Χάμπερμας εξετάζει την κοινωνική ιστορία και την πολιτική οικονομία του τύπου και των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Στη συνέχεια αναφέρεται στη μετάβαση από τον επιχειρηματικό-εμπορικό τύπο στον τύπο γνώμης και το αντίθετο, ανάλογα με τον χαρακτήρα του αστικού κράτους που εγκαθιδρύεται (αυταρχικό αστικό κράτος ή αστικό κράτος δικαίου). Ανάλογος προβληματισμός διατυπώνεται και για την κοινή γνώμη, η οποία στο αυταρχικό αστικό κράτος είναι τεχνητή με σκοπό τη σύγκλιση, την ορθολογική δηλαδή συμφωνία δημόσια ανταγωνιζομένων συμφερόντων, ενώ στο αστικό κράτος δικαίου είναι ελεύθερη, με σύμμαχο τον γραπτό Τύπο που αγωνίζεται για την ελευθερία και την ισχύ της.

Το πρώτο από την τελευταία τριάδα κειμένων που αναφέρονται στις συνέπειες των μέσων μαζικής επικοινωνίας σε σχέση με την τεχνολογική πρόοδο, το πολιτισμικό πλαίσιο και την κοινωνική αλλαγή, είναι το κείμενο του Μπέρτολτ Μπρέχτ με τίτλο: «*Το Ραδιόφωνο ως Μηχανισμός Επικοινωνίας: Λόγος για τη λειτουργία του Ραδιοφώνου*», που δημοσιεύτηκε το 1968. Πρόκειται για το προπολεμικό κλασικό λόγο του Μπρέχτ για το ραδιόφωνο. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό η «αναρχία συστημάτων» που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία επιτρέπει την εμφάνιση εφευρέσεων οι οποίες δεν απαντούν σε διαμορφωμένες ανάγκες αλλά επιβάλλουν τις δικές τους. Έτσι το ραδιόφωνο ως εφεύρεση περιορίστηκε στη μετάδοση μηνυμάτων που, ως μονόπλευρη από την φύση της λειτουργία, αποκλείει την επικοινωνία που

προϋποθέτει πομπή και δέκτη. Ο μηχανισμός επικοινωνίας πρέπει να επιτρέπει την ανταλλαγή απόψεων-μηνυμάτων. Η επίτευξη αυτής της ανταλλαγής, που ο Μπρέχτ επιδιώκει το 1939, αρχίζει να σχηματοποιείται μόλις στις μέρες μας – με τους μηχανισμούς των Νέων Μέσων – και είναι συνυφασμένη με την τεχνολογική πρόοδο.

Στον τόμο αυτό δεν θα μπορούσε να λείπει η καταγραφή των απόψεων του κλασσικού της Αμερικανικής κοινωνιολογίας της επικοινωνίας, Marshall McLuhan, στο αντιπροσωπευτικό πια των απόψεών του δοκίμιο με τίτλο: «*Το Μέσο είναι το Μήνυμα*». Ο Μακλουάν ανανέωσε στην δεκαετία του 1960 την επαγγελία της επικοινωνίας. Οι συνέπειες των μέσων κατά τον Μακλουάν δεν βρίσκονται στις χρήσεις, αλλά στις αλλαγές κλίμακας, μορφής και ρυθμού που εισάγουν στα ανθρώπινα πράγματα ως προεκτάσεις του εαυτού μας κάποια σταθερά φορτία που κινούνται στην οργάνωση των αισθήσεων και της εμπειρίας μας. Επομένως όχι το «περιεχόμενο», αλλά το μέσο είναι το «μήνυμα». Το δοκίμιο του Μακλουάν είναι ένα εγκώμιο του νέου κόσμου, αλλά και ένα κάλεσμα για εγρήγορση. Σ' αυτό το σημείο ίσως βρίσκεται και η αιτία της απήχησής του λόγου του.

Ο συνθετικός αυτός τόμος τελειώνει με το δοκίμιο του Kingsley Widmer με τίτλο: «*Ευσαιθησία υπό την Τεχνολογία: Σκέψεις για την κουλτούρα των κατεργασμένων Επικοινωνιών*». Το δοκίμιο του Γουίντμερ βρίσκεται στον αντίποδα της ευφορίας και της επαγγελίας που πρεσβεύει το δοκίμιο του Μακλουάν. Σύμφωνα με το άρθρο ο τεχνολογικός κοινωνικός έλεγχος αναπήχθηκε στην υπηρεσία της εκ-

μετάλλευσης και της κυριαρχίας. Αυτή η κατάσταση δημιούργησε το πρόβλημα που παρουσιάζεται σε δύο σκέλη. Από το ένα σκέλος είναι η τελετουργικοποίηση ως μετατόπιση από την αυθεντική εμπειρία στην αυθαίρετη κατεργασία και παρουσίαση των πραγμάτων και από το άλλο η υπερφότιση, ως πλεόνασμα ανοικτότητας πληροφόρησης, όπως αυτή παρουσιάζεται από τα μαζικά μέσα επικοινωνίας και τη γραφειοκρατία ως την ακαδημαϊκή έρευνα και τη βιβλιογραφία. Στο δοκίμιο αυτό επίσης, επιχειρείται η επισήμανση των αποτελεσμάτων που προκαλούνται από τις «κατεργασμένες τεχνοεπικοινωνίες» που νεκρώνουν το συναίσθημα, την ηθική και αισθητική αρετή. Σύμφωνα με τον Γουίντμερ η αντιμετώπιση των προοπτικών που διαγράφονται από τα παραπάνω προβλήματα απαιτούν ριζοσπαστικές αλλαγές, που πρέπει να αρχίσουν από την κοινωνική και πολιτιστική βάση με μόνο κριτήριο τον άνθρωπο.

Η σύνθεση, λοιπόν, αυτού του βιβλίου είναι αποτέλεσμα της καταγραφής θεωρητικών αναζητήσεων, που κατά καιρούς έχουν αποτελέσει τις κυρίαρχες απόψεις για τον ρόλο και την λειτουργία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Η καλύτερη κατανόηση των κειμένων προϋποθέτει την γνώση

της πραγματικότητας και των κοινωνικών αναγκών της εποχής που αυτά δημοσιεύονται. Η σημερινή αξία των κειμένων αυτών (πέρα από την αξία που έχουν ως κλασσικά κείμενα) είναι ανάλογη της συσχέτισης των τότε κοινωνικών αναγκών και συνθηκών με τις σημερινές.

Σύμφωνα με τους επιμελητές του τόμου, το ζήτημα δεν εξαντλείται εδώ. Εμείς θα συμπληρώσουμε τον προβληματισμό. Το ζήτημα αρχίζει ακριβώς εδώ. Δεν ανοίγεται μόνο θεματικά σε πεδία όπως η πολιτική, η κουλτούρα, η τεχνολογία, αλλά τα κείμενα που περιέχει αποτελούν τα σπέρματα που μπορεί να προκαλέσουν μία συζήτηση. Στη συζήτηση αυτή, που σκοπό έχει την αναθεώρηση της επικοινωνίας, καλείται να συμμετάσχει και ο αναγνώστης, επιβεβαιώνοντας το όραμα του Μπ. Μπρεχτ για μία κοινωνία «ειλικρινών ανταλλαγών» με κριτήριο το ανθρώπινο στοιχείο και ρυθμιστή την κριτικά σκεπτόμενη κοινότητα. Μόνο μ' αυτόν τον τρόπο, το άτομο μπορεί να ξεπεράσει το δισταγμό και την παθητικοποίηση και να πάρει θέση στη διαδικασία καθορισμού των θεσμικών όρων, με γνώμονα τους οποίους θα πρέπει να λειτουργούν τα επικοινωνιακά μέσα και της δικής μας κοινωνίας.

Ιωάννης Χ. Καμαρινός

Περσεφόνη Ζέρη
Ιδιωτική Ραδιοτηλεόραση, το παράδειγμα των Η.Π.Α.
Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σελίδες 228

Το έργο αυτό φιλοδοξεί να αποτελέσει την κατάθεση της εμπειρίας που προκύπτει από την λειτουργία

του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού μοντέλου, συμβάλλοντας έτσι σ' ένα χώρο όπου η επιστημονική κατάθεση

είναι μικρή, ενώ οι πειραματισμοί συνεχίζονται. Πρόκειται για ένα χρήσιμο βιβλίο ιδιαίτερα σήμερα που διαμορφώνεται η ιδιωτική οικονομική οργάνωση του ελληνικού τηλεοπτικού κόσμου, ακολουθώντας την πορεία των δυτικών βιομηχανικών κρατών. Η διαμόρφωση αυτή δυστυχώς δεν αποτελεί έστω μία αντιγραφή όσων έχουν προηγηθεί στην Δ. Ευρώπη και στις Η.Π.Α., αλλά είναι ένα κακέκτυπό τους. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν αναμενόμενο, αφού η δημιουργία της ιδιωτικής τηλεόρασης στη χώρα μας δεν προήλθε σαν κοινωνική ανάγκη που καταγράφηκε σε επιστημονικές έρευνες και αναλύσεις. Έλλειψαν οι απαραίτητες μελέτες για τον τρόπο λειτουργίας της ελληνικής τηλεοπτικής αγοράς, για την ενδεχόμενη τάση συγκεντροποίησης και τα αποτελέσματα που η τελευταία μπορεί να προκαλέσει. Η δημιουργία Ιδιωτικής Τηλεόρασης στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων και νομοθετημάτων που η σύλληψή τους δεν στηρίζεται, ούτε σε συμπεράσματα επιστημονικών εργασιών με έμφαση στον ελληνικό χώρο, αλλά ούτε και στην εμπειρία που προέκυψε από την λειτουργία τέτοιων συστημάτων στο δυτικοευρωπαϊκό και αμερικανικό χώρο. Αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής, είναι η αποτυχία των οργανωτικών προτύπων και η αναποτελεσματικότητα όποιου ρυθμιστικού μέτρου κι αν ληφθεί.

Η συγγραφέας του βιβλίου εντοπίζει την ιδιαίτερη φύση των προβλημάτων που δημιουργούνται από την πρακτική αυτή και προσπαθεί να καταθέσει, έστω και την ύστατη στιγμή των πειραματισμών, την πλούσια εμπειρία, την οποία θεωρεί και προφητική για το μέλλον των ρυθμίσεων που

υιοθετούνται στην Ελλάδα. Στο βιβλίο συγκεκριμένα εξετάζεται το Ραδιοτηλεοπτικό σύστημα των Η.Π.Α., διότι ο τρόπος λειτουργίας και η ανάλυση της ιστορίας του, σύμφωνα με τη συγγραφέα, έχει προγνωστική σημασία ιδιαίτερα όσον αφορά την κατάργηση των κρατικών ρυθμίσεων για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση στις ευρωπαϊκές χώρες των οποίων τα συστήματα είναι επηρεασμένα απ' αυτό. Στην ανάλυση που εμπεριέχεται στο βιβλίο επιχειρείται η καταγραφή και εξέταση των βασικών χαρακτηριστικών του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, ενός συστήματος αρκετά περίπλοκου, ώστε να περιορίζει την συγγραφέα σ' αυτόν τον τόμο τουλάχιστον, να επικεντρωθεί στα πιο ουσιαστικά θέματα, που είναι η λειτουργία, ο ρυθμιστικός ρόλος και η διαμορφωτική παρέμβαση που ασκεί η Ομοσπονδιακή Εποπτική Αρχή (Federal Communication Commission) σ' ολόκληρο το φάσμα του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, και κυρίως σε θέματα όπως η διασφάλιση της ποσοτικής πολυφωνίας. Η FCC αποτελεί διοικητική υπηρεσία του ομοσπονδιακού κράτους. Το κονγκρέσσο έχει αναθέσει στη FCC την επεξεργασία και εφαρμογή της ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής. Τα μέλη της FCC είναι επτά και διορίζονται από τον πρόεδρο των Η.Π.Α. για επτά χρόνια.

Το βιβλίο αποτελεί μια εμπειριστωμένη καταγραφή της πραγματικότητας του αμερικανικού μοντέλου, χωρίς όμως να εμβαθύνει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στις Η.Π.Α. Κάθε λειτουργία ανάγεται στις δομές της οικονομίας της αγοράς. Μόνο νύξεις μπορεί να ανιχνεύσει ο

αναγνώστης για την ελληνική πραγματικότητα, ενώ ουσιαστικά δεν υπάρχει αντιπαράθεση πρακτικών που θα μπορούσε να οδηγήσει την ελληνική πλευρά στην συνειδητοποίηση και στην ανασύνθεση του δικού της μοντέλου.

Ενδιαφέροντα είναι τα κεφάλαια για την οικονομική διάρθρωση του ραδιοτηλεοπτικού τομέα, τον συγκεντρωτισμό, την τοπική και την κλωδική τηλεόραση. Εξετάζεται ακόμα η έννοια και η λειτουργία της διαδικασίας της απορρύθμισης σε ένα πλαίσιο όπου αντιπαλεύουν οι νόμοι και οι δυνάμεις της αγοράς και όπου επιβάλλονται συμβολικοί ρυθμιστικοί κανόνες.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε το γόνιμο προβληματισμό του συγγραφέα για την παραγνώριση του χαρακτήρα και του ρόλου της ραδιοτηλεόρασης στις διαδικασίες πολιτικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, αλλά και της κοινωνικής ευθύνης των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας απέναντι στις γυναίκες, στις μειονότητες κ.λ.π. Ο προβληματισμός αυτός όμως

περιορίζεται σε λίγες γραμμές, ενώ θα μπορούσε να αναλυθεί σε μεγαλύτερο βάθος απ' ότι επιτρέπει η ένταξή του στο σχήμα πάλης μεταξύ των ρυθμιστικών κανόνων κοινωνικής ευαισθησίας και οικονομικών συμφερόντων πολυεθνικών εταιριών.

Το βιβλίο αυτό είναι πρωτοποριακό από την πλευρά ότι εισάγει μια υπαρκτή οπτική πάνω στο θέμα της ιδιωτικής τηλεόρασης. Ακόμη επαναποθετεί στη βάση τους, όρους πολυχρησιμοποιημένους. Η βιβλιογραφία του είναι ενημερωμένη ως το 1989, ενώ στο τέλος του βιβλίου υπάρχει κατάλογος με αποφάσεις της FCC ως το 1988. Από μια άλλη όμως πλευρά η θεματική αυτού του βιβλίου επιθεβαιώνει τους ερευνητές που υποστηρίζουν ότι ο χώρος της μαζικής επικοινωνίας στην Ελλάδα αποτελεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα «μεταφοράς τεχνολογίας» και εισαγωγής θεσμών και προτύπων ζωής, χωρίς το στοχασμό που συνόδευσε την σχετική εμπειρία και εξέλιξη.

Ιωάννης Χ. Καμαριανός

Ιωάννα Παπαζαφείρη **Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας** **Σμίλη, Αθήνα 1988**

Το 1982 μια ομάδα Ελλήνων διανοουμένων συγκρότησε τον Ελληνικό Γλωσσικό Όμιλο του οποίου σκοπός, όπως ισχυρίστηκαν στην ιδρυτική διακήρυξη, ήταν να σώσει την γλώσσα από μία κρίση της οποίας τα σημάδια ήταν ορατά. Ακολούθησε πλήθος αντιδράσεων, θετικών και αρνητικών σε σχέση με την διακήρυξη,

καθώς κι η έναρξη ενός δημόσιου διαλόγου όχι πάντα καλοπροαίρετου και γόνιμου. Μετά την εξαγγελία, το 1987, του τότε υπουργού Παιδείας κ. Αντώνη Τρίτση ότι προτίθεται να επαναφέρει την διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο στο Γυμνάσιο, κορυφώθηκε αυτός ο διάλογος, ο οποίος είχε το ακόλουθο ση-

μαντικό χαρακτηριστικό: ήταν ένας διάλογος απ' τον οποίο ειδικοί επιστήμονες, οι γλωσσολόγοι, έλαμψαν δια της απουσίας τους. Δεν υποστηρίζουμε την αυθεντία του ειδικού, σίγουρα όμως σε τέτοια θέματα οι γλωσσολόγοι θα έπρεπε να είχαν συγκροτημένη παρέμβαση στο δημόσιο διάλογο.

Το 1988 παρενέβη στο διάλογο ο εκπαιδευτικός Ι. Παπαζαφείρη με το βιβλίο της "Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας". Το βιβλίο συγκέντρωσε ένα σώμα από περιπτώσεις γλωσσικών σφαλμάτων καθώς επίσης και άρθρα που είχαν κατά καιρούς δημοσιευθεί στον τύπο. Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα μιας λογικής με την οποία αρκετοί προσέγγισαν το θέμα της γλώσσας, μιας λογικής κατά την άποψή μας, εσφαλμένης και αντιεπιστημονικής.

Πριν μπούμε όμως στην ουσία θα πρέπει να παρουσιάσουμε την διάρθρωση της ύλης του βιβλίου, καθώς και να εκθέσουμε τον τρόπο που θα την πραγματευθούμε. Συγκεκριμένα το κύριο θάρος στο βιβλίο δίνεται στην παρουσίαση ενός συνόλου εμπειρικών δεδομένων από γλωσσικά σφάλματα (σ. 24-128). Από κει και πέρα υπάρχουν τρεις κύκλοι θεωρητικών κειμένων:

α) εισαγωγικά κείμενα (σ. 11-23)

β) γλωσσικά σημειώματα (σ. 131-174)

γ) επίμετρο με τίτλο "Πρωτότυπο ή Μετάφραση" (σ. 177-198)

Τα πιο σημαντικά θεωρητικά κείμενα είναι τα εισαγωγικά παρά την μικρή έκτασή τους. Οι άλλες δύο ομάδες αποτελούνται από άρθρα στον τύπο και απαντήσεις σε άλλα δημοσιεύματα με αποτέλεσμα να είναι αποσπασματικά και αυτό σε αντίθεση

με τα εισαγωγικά κείμενα που δείνουν μια σύντομη και σφαιρική παρουσίαση των θεωρητικών θέσεων της συγγραφέως.

Γι' αυτό το λόγο, τα "Γλωσσικά σημειώματα" και το επίμετρο θα χρησιμοποιηθούν επικουρικά στο βαθμό που διασαφηνίζουν απόψεις που παρουσιάζονται στα εισαγωγικά κείμενα, τα οποία θα θεωρηθούν ότι περικλείουν τις κατευθυντήριες γραμμές της λογικής, βάσει της οποίας γράφτηκε το βιβλίο.

Λάθη και ανεπάρκειες στην οργάνωση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού

Θα μπούμε όμως στην ουσία ξεκινώντας από τα εμπειρικά δεδομένα. Είναι ένα δείγμα γλωσσικών σφαλμάτων, "λαθών στη χρήση της γλώσσας μας", τα οποία όμως δεν πληρούν τους κανόνες εκείνους που κάνουν τα εμπειρικά δεδομένα, ισχυρό έρισμα θεωρητικών απόψεων. Συγκεκριμένα:

1) Δεν είναι σαφές ποιού πληθυσμού δείγμα, παρουσιάζεται στο έργο. Από που μαζεύτηκαν αυτά τα δεδομένα; Από πότε μέχρι πότε; Τι ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού αντιπροσωπεύουν; Είναι του γραπτού ή του προφορικού λόγου και σε ποιά αναλογία; Το γεγονός ότι τα ερωτήματα αυτά παραμένουν μέσα στο βιβλίο αναπάντητα, καθιστούν απαγορευτικές τις προσπάθειες να βρεθούν χρήσιμοι δείκτες όπως η συχνότητα γλωσσικών λαθών, η διαφορική τους συχνότητα στο γραπτό ή προφορικό λόγο κτλ.

2) Τα δεδομένα δεν έχουν καλή ορ-

γάνωση. Θα έπρεπε κανονικά να οργανωθούν με βάση τα τέσσερα επίπεδα της γλώσσας (φωνολογικό, μορφολογικό, σημασιολογικό, συνακτικό). Αντίγι' αυτό, τα δεδομένα παρουσιάζονται αποσπασματικά και τυχάρπαστα, κατά ένα τρόπο δηλαδή που υπονομεύει την επιστημονική αξιοπιστία και χρησιμότητά τους.

3) Τέλος τα εμπειρικά δεδομένα δεν συνοδεύονται από ένα κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο. Ένα τέτοιο πλαίσιο θα έπρεπε να επιτελέσει τις ακόλουθες λειτουργίες: α) Να "νομιμοποιήσει" τα εμπειρικά δεδομένα, παρουσιάζοντας τις βασικές θεωρητικές προκείμενες, τις οποίες αυτά καλούνται να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν, β) να εξειδικεύσει τις κεντρικές αρχές σε υποθέσεις εργασίας, οι οποίες είναι και το κριτήριο ελέγχου των δεδομένων και τέλος γ) να δηλώσει τον τρόπο με τον οποίο θα αναλυθούν τα δεδομένα, σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους.

Με την έλλειψη επαρκούς θεωρητικού πλαισίου και, κατά συνέπεια, με την μη εκπλήρωση των παραπάνω λειτουργιών, η όλη διαδικασία δειγματοληψίας και ανάλυσης είναι μετέωρη και ευπρόσβλητη.

Έλλειψη "κοινωνιολογικής φαντασίας"

Αντί ενός συγκροτημένου θεωρητικού πλαισίου, όπως το περιγράψαμε, η συγγραφέας παραθέτει κάποια θεωρητικά κείμενα, τα οποία σκιαγραφούν τους βασικούς άξονες της συλλογιστικής της. Όπως είπαμε πιο

πάνω τα σφαιρικότερα και πληρύτερα κείμενα είναι τα εισαγωγικά τα άλλα είναι αποσπασματικά και αποτελούν εφαρμογές σε συγκεκριμένα θέματα των γενικών αρχών που εκτίθενται στα εισαγωγικά κείμενα. Κυρίως λοιπόν στην εισαγωγή θα βασιστούμε, για να αξιολογήσουμε τις απόψεις της κ. Παπαζαφείρη.

Το πρώτο και βασικότερο σφάλμα που εντοπίζουμε, μπορούμε να το ονομάσουμε "έλλειψη κοινωνιολογικής φαντασίας". Χρησιμοποιούμε εδώ καταχρηστικά τον όρο του Mills για να χαρακτηρίσουμε μια οπτική γωνία, η οποία αυτονομεί και απομακρύνει τη γλώσσα από την κοινότητα στα πλαίσια της οποίας λειτουργεί και εξασφαλίζει την επικοινωνία.

Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης είναι το ακόλουθο χωρίο (σ. 11) "Αν και ανάμεσα στους λογοτέχνες μας και γενικά στους ανθρώπους των γραμμάτων υπάρχουν πολλοί που παρουσιάζουν κείμενα άσπογα, πρότυπα γλώσσας και ύφους... αυτό δεν σημαίνει ότι ο νεοελληνικός λόγος προφορικός και γραπτός, βρίσκεται σε βαθμό αξιολύτου τελειότητας στο πλατύ κοινό". Δηλαδή σύμφωνα με την κ. Παπαζαφείρη θα πρέπει όλοι οι Έλληνες άσχετα από πια κοινωνική τάξη προέρχονται, άσχετα από την μορφωτική τους στάθμη, άσχετα από τις κάθε φορά επικοινωνιακές περιστάσεις να χρησιμοποιούν πάντα το ίδιο λεξιλόγιο, το ίδιο συντακτικό και το ίδιο ύφος με τα ποιήματα του Σεφέρη ή εξειδικευμένα επιστημονικά γραπτά. Τότε κατά την κ. Παπαζαφείρη θα φτάσουμε στην γλωσσική τελειότητα. Νομίζουμε ότι καταδεικνύεται πως η έλλειψη κοινωνιολογικής αντιμετώπισης του θέματος οδήγησε την συγγραφέα σε τέτοιες υπε-

* C.W. Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Ολκός, Αθήνα, 1974.

ραπλουστευμένες και ισοπεδωτικές θεωρήσεις.

Ειδικά η έλλειψη "κοινωνιολογικής φαντασίας" οδηγεί την κ. Παπαζαφείρη στα ακόλουθα σφάλματα:

α) *Αδυναμία ακριβούς καθορισμού του τι είναι σωστό και τι λάθος στη γλώσσα*. Όταν λέμε ότι η γλώσσα είναι ο κώδικας που διασφαλίζει την επικοινωνία στα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας, είναι φανερό πως οποιοδήποτε στοιχείο του γλωσσικού κώδικα είναι κατανοητό και φέρνει σε πέρας την επικοινωνιακή λειτουργία, τότε είναι σωστό. Η προβληματική αυτή υπερβαίνει την στενή αντίληψη ότι λάθος είναι οτιδήποτε δεν συμφωνεί με τους κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού. Η δυναμική όψη της γλώσσας δεν είναι δυνατόν να χωρέσει σε καμία γραμματική.

Στο βιβλίο της η κ. Παπαζαφείρη υιοθετεί μια παραδοσιακή ρυθμιστική αντίληψη περί λάθους. Παραβλέπει το γεγονός πως αν μία γλωσσική κοινότητα επιλέξει ένα στοιχείο του γλωσσικού κώδικα, όσο λάθος κι αν είναι αυτό σύμφωνα με τους κανόνες, η χρήση και η ένταξή του στην καθημερινή επικοινωνιακή λειτουργία το νομιμοποιεί. Συνεπώς με κριτήρια επιστημονικής και όχι αισθητικής τάξης είναι κανείς υποχρεωμένος να θεωρήσει το στοιχείο αυτό σωστό.

Η έλλειψη αυτής της προβληματικής οδηγεί την κ. Παπαζαφείρη να χαρακτηρίσει λανθασμένες κάποιες φράσεις τις οποίες έχει καθιερώσει η χρήση. Για παράδειγμα καταγγέλλει την χρησιμοποίηση του πληθυντικού σε φράσεις όπως η ακόλουθη (σ. 34): "Δεν μένει παρά να γενικευτούν παρόμοιες πρωτοβουλίες και να συνδυαστούν με την αλλαγή κοινωνικής νοοτροπίας". Που κρύβεται το λάθος

εδώ πέρα;

Με περισσότερη διαύγεια όμως η αντίληψη της κ. Παπαζαφείρη εκδηλώνεται όταν αναφέρεται στα λάθη του ύφους. Ως τέτοια αναγνωρίζει (σ. 11-14) α) την ασάφεια β) την αμετροπέπεια γ) την λεξιθηρία δ) την προχειρογραφία και τέλος ε) τον μακροπερίοδο λόγο.

Παραβλέποντας το γεγονός ότι τους χαρακτηρισμούς διακρίνει ένας αποσπασματικός εμπειρισμός, καθώς όπως είπαμε η δειγματοληψία δεν έγινε με την μέθοδο που όφειλε να γίνει, έχουμε επί της ουσίας να παρατηρήσουμε τα παρακάτω:

Το ύφος είναι "η γλωσσική συνιστάμενη μιας σύζευξης πολλαπλών παραγόντων...". Ένας απ' αυτούς τους παράγοντες είναι και η επικοινωνιακή περίσταση. Ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται ο επικοινωνών το συναισθηματικό, το μορφωτικό, το επαγγελματικό, ανάλογα με την ιδιαίτερη κάθε φορά διάσταση της επικοινωνίας ρυθμίζει κατάλληλα το ύφος του. Έτσι δεν μπορούμε εξ' ορισμού να απορρίψουμε συγκεκριμένα ύφη ή στοιχεία ύφους τη στιγμή που δεν είμαστε σε θέση να εγγηθούμε ότι δεν θα υπάρξουν εκείνες οι επικοινωνιακές περιστάσεις που τα απαιτούν. Και εδώ φαίνεται η κατανόηση της γλώσσας όχι ως ανθρώπινου φαινομένου πολύμορφου και δυναμικού αλλά ως υπόθεσης γραμματικών εγχειριδίων.

β) *Αποθέωση της γλώσσας*. Υποστηρίζει η συγγραφέας σε ένα σημείο (σ. 15) "Οι Έλληνες έχουμε το πρόνομιο να διαθέτουμε άρτιο γλωσσικό

* G. Mounin, "Κλειδιά για την Γλωσσολογία", MIET, Αθήνα, 1988.

όργανο πλούσιο και δουλεμένο". Βέβαια πολλά κυκλοφορούν για τα ιδιαίτερα χαρίσματα της φυλής μας, αυτής της ιδιαίτερα προικισμένης ράτσας, πάντως δεν γνωρίζαμε την ύπαρξη αυτού του προνομίου.

Αυτό συνεπάγεται πως οι ανήκοντες στις υπόλοιπες μη προνομιούχες γλωσσικές κοινότητες του κόσμου θα πρέπει να έχουν καλλιεργήσει ιδιαίτερα την φαντασία τους και την κινητικότητα των μυών τους. Κι' αυτό γιατί οι χειρονομίες και η φαντασία τους τους επιτρέπουν να δώσουν ή να λάβουν ένα μήνυμα, το οποίο η ατελής γλώσσα τους είναι αδύνατον να διαμετακομίσει.

Συμπερασματικά

Παρά την λεκτική υπερβολή των παραπάνω θέσεων έχουμε την γνώμη πως το νόημα όσων ειπώθηκαν προσεγγίζει την ουσία της αντίληψης της κ. Παπαζαφείρη. Μιας αντίληψης, η οποία είναι πολύ κοινό χαρακτηριστικό πάρα πολλών απόψεων που διατυπώθηκαν από το 1982 μέχρι και σήμερα. Η κ. Παπαζαφείρη και οι συνάδοντες ισχυρίζονται πως η γλώσσα μας ανήκει στις "ανώτερες" γλώσσες του κόσμου. Όπως έχουμε πει σκοπός της γλώσσας είναι η διασφάλιση της επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας. Απ' τη στιγμή που όλοι οι άνθρωποι του κόσμου έχουν βρει έναν φυσικό κώδικα συνεννόησης κατά κράτη, έθνη, φυλές, κοινωνικές ομάδες κτλ. τότε είμαστε υποχρεωμένοι, εφαρμόζοντας επιστημονικά κριτήρια, να θεωρήσουμε όλες τις γλώσσες του κόσμου ισάξιες.

Το προβληματικό σημείο της θεώρησης της κ. Παπαζαφείρη και πολλών άλλων έγκειται ακριβώς στο ότι δεν

εφαρμόζονται επιστημονικά κριτήρια. Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για μια θεώρηση μεταφυσική. Μια θεώρηση που απομονώνει τη γλώσσα από την κοινωνία, τη βγάζει έξω από τον ιστορικό χρόνο και διατείνεται ότι είναι εκ των προτέρων προικισμένη με τέτοια προτερήματα ώστε από τη φύση της να είναι ανώτερη από πολλές άλλες φυσικές γλώσσες.

Η κ. Παπαζαφείρη σε σχέση με το γλωσσικό μας ζήτημα παίρνει θέση υπέρ της δημοτικής. Μια θέση η οποία, λόγω της διαπλοκής του γλωσσικού ζητήματος με οξυτάτες κοινωνικοπολιτικές διαμάχες, θεωρείται «προοδευτική». Το πρόβλημα είναι πως η κ. Παπαζαφείρη φτάνει σ' αυτήν τη θέση από τον ίδιο δρόμο που άλλοι παίρνουν για να φτάσουν σε «αντιδραστικές» θέσεις. Πρόκειται δηλαδή για διαφορετικές απολήξεις μιας κοινής αντίληψης για τη φύση της γλώσσας και τον κοινωνικό της χαρακτήρα, μιας αντίληψης σαφώς εσφαλμένης και μεταφυσικής.

Θα μπορούσαμε τέλος να πούμε ότι η εργασία της κ. Παπαζαφείρη πρωτίστως υπονομεύτηκε από τα σφάλματα στις θεωρητικές προκειμένες της. Δευτερευόντως, το κύριο σώμα του βιβλίου, τα γλωσσικά σφάλματα, δεν ήταν καρπός συστηματικής και επιστημονικά οργανωμένης έρευνας αλλά τυχαίων παρατηρήσεων. Αυτά τα δύο στοιχεία τελικά μειώνουν την εμπέλεια του έργου και το απομακρύνουν πολύ από το να επιτύχει τους στόχους του, όπως τους διατυπώνει η κ. Παπαζαφείρη (σ. 8). "Αν συντελέσει στη διόρθωση ορισμένων λαθών και αποτρέψει την καθιέρωσή τους στο νεοελληνικό λόγο, η έκδοση θα θεωρηθεί ότι πέτυχε το σκοπό της".

Ηρακλής Ν. Πιπίνος

Henryk Skolimowski

«Οικοφιλοσοφία

Νέα τακτική για τη ζωή»

Μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ

Κάλβος, Αθήνα 1984, σελ. 194.

Επιθυμώντας μέσα από το περιοδικό ν' αναπτυχθεί μια προβληματική κι ένας διάλογος πάνω στη φιλοσοφία που εμπεριέχει η Οικολογία ως αναζήτηση μιας νέας οικουμενικής συνειδησης που θα επαναπροσδιορίσει τη θέση του σύγχρονου ανθρώπου, σε σχέση με τη φύση και κατ' επέκταση με το βαθύτερο Είναι του και το κοινωνικό γίνεσθαι, παρουσιάζουμε μια εργασία που, αν και εμφανίστηκε μεν στις αρχές της δεκαετίας του '80, κινείται ωστόσο μέσα στα πλαίσια που προαναφέραμε.

Το βιβλίο μεταφράστηκε από τα αγγλικά στα οποία πρωτοεκδόθηκε το 1981 με τον τίτλο "Eco-philosophy-Designing New Tactics for Living". Στην Ελληνική έκδοση εκτός από το αρχικό κείμενο – συμπεριελήφθησαν τρία νέα κεφάλαια, ύστερα από υπόδειξη του συγγραφέα και τα οποία συνδέονται οργανικά με το αρχικό κείμενο κατά τη γνώμη μας – έγραψε μάλιστα τον πρόλογό της ο ίδιος ο Skolimowski, ο οποίος είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας στο τμήμα κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αν Αρμπορ του Μίτσιγκαν.

Στον πρόλογό του σημειώνει ο ίδιος τα εξής: "Ο Μπέρτραντ Ράσελ και άλλοι θετικιστές του εικοστού αιώνα κόντεψαν να μας πείσουν ότι το καθήκον του ανθρώπου είναι να εξερευνηνά τον φυσικό κόσμο. Η οικοφιλοσοφία επιμένει ότι το καθήκον του ανθρώπου είναι ν' ανακαλύψει ξανά το

νόημα της ζωής του σε σχέση με το νόημα του σύμπαντος" και παρακάτω διευκρινίζει ότι "Ο γενικός μας σκοπός δεν είναι μόνο να διατυπώσουμε μια καινούργια φιλοσοφία, αλλά πάνω από όλα να δώσουμε στην ανθρωπότητα έναν καινούργιο σκοπό, μια καινούργια έμπνευση, μια καινούργια ελπίδα".

Δεν πρέπει να μας ξενίσει η διατύπωση αυτών των υψιπετών στόχων από την πλευρά του συγγραφέα – και άσχετα με το αν αυτοί επιτυγχάνονται τελικά – γιατί συνολικά το κείμενό του διαπνέεται από μια ολοφάνερη νοσταλγία του Υπερβατού, μια αδιάκοπη πάλη ξεπεράσματος της Αποξένωσης του ανθρώπινου όντος και τέλος από μια ένθερμη προσπάθεια να θέσει την οικοφιλοσοφία του στην κοίτη της φιλοσοφίας ως ολιστικά δρώσας δύναμης του πνεύματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του και προτού μας παρουσιάσει τις βασικές αρχές της Οικοφιλοσοφίας ασχολείται με δύο έννοιες που παίζουν σημαίνοντα ρόλο σ' αυτήν. Τη Γνώση και τις Αξίες. Τη γνώση ο συγγραφέας εκτός του ότι τη θεωρεί συνυφασμένη με τη ζωή την αναγάγει στο σημασιολογικό βάθος της σοφίας. Τις δε αξίες τις θεωρεί έξοχα προϊόντα της θέλησης του ανθρώπου να εμπραγματώσει και ακόμη να υπερβεί το νόημα της ζωής.

Όμως έχει και μια θεμελιώδη θέση να διατυπώσει στο πρώτο του κεφάλαιο

λαιο που συνοδεύεται από ένα έντονα κριτικό έως δύσπιστο βλέμμα στον κατακερματισμό των φιλοσοφικών του 20ου αιώνα σχολών και στο σύγχρονο επιστημολογικό κοσμοείδωλο. Η θέση του αυτή υποστηρίζει ότι, εξαιτίας του κατακερματισμού της γνώσης προέκυψε μια μορφή "Εννοιολογικής αλλοτρίωσης", αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε η αποξένωση του ανθρώπου από τη γνώση και τις αξίες, η συσσώρευση μάλιστα γνώσεων λειτούργησε σε βάρος των αξιών, προτείνει δε σαν αντίδοτο την αποκατάσταση της ενότητάς τους μέσω της σοφίας ή "φωτισμένης γνώσης" όπως ο ίδιος διευκρινίζει. Στο δεύτερο κεφάλαιο-αφού συμπεραίνει πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι η σύγχρονη φιλοσοφία έχει καταρρεύσει, γιατί αδιαφόρησε εντελώς για το μεταφυσικό στοιχείο του ανθρώπου και εκκοσμικεύθηκε – διατυπώνει τα βασικά χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού συστήματος που προτείνει τα οποία δυστυχώς το περιγράφουν δεν το αναλύουν όμως επαρκώς. Είναι διατυπωμένα σε μορφή αξιωματικών προτάσεων όπως φαίνεται παρακάτω: Η οικοφιλοσοφία λογοδοτεί στη ζωή, είναι πνευματικά ζωντανή, ενδιαφέρεται για τη σοφία, έχει οικολογική συνείδηση, συνδέεται με την οικονομία και την ποιότητα ζωής, είναι πολιτικά συνειδητοποιημένη, ενδιαφέρεται ζωηρά για την ευεξία της κοινωνίας, αποδέχεται την ύπαρξη μεταφυσικών φαινομένων, ενδιαφέρεται επίσης για την υγεία, ενώ τέλος αποδέχεται και την ατομική ευθύνη.

Δεν είναι βέβαια του παρόντος να αποτιμήσουμε τα θεμελιώδη αυτά χαρακτηριστικά που δίνει αδρομερώς ο συγγραφέας, όμως δύσκολα αποκρύπτεται η αξιωματική σχεδόν προ-

φητική υφή τους. Όμως και πάλι δεν πρέπει να ξενοισθούμε εφόσον ο συγγραφέας στο τελευταίο του κεφάλαιο, όπου περιγράφει τα χαρακτηριστικά του οικολογικού ανθρώπου, θεωρεί ότι το κυριότερο καθήκον του είναι η διαφύλαξη και η προαγωγή της ζωής και της φύσης, ενώ το νόημα της ύπαρξής του εμπεριέχει την αδιάκοπη προσπάθεια της μετατροπής της ύλης σε πνεύμα μέσω των ηθικών αξιών. Ποιές ηθικές αξίες; Ο αλτρουϊσμός, η αφοσίωση, η ευλάβεια, η συμπάθεια και η αγάπη. "Εμπνευματοποίηση της ύλης" λοιπόν ένας δρόμος της ελπίδας που υποσχέθηκε αρχικά ο συγγραφέας με μία έντονα θεολογίζουσα απόχρωση και συνάμα ορθολογικοποιημένη εφόσον για την αξία της ευλάβειας αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο με τον τίτλο: *Η ευλάβεια μια καινούργια ποιότητα σκέψης*. Την ορίζει σαν σεβασμό της αξίας της ανθρωπίνης ζωής και της ζωής όλων των άλλων όντων.

Το άλλο οντολογικό χαρακτηριστικό του οικολογικού ανθρώπου πιστεύει ότι είναι η "Ενθέωση" εφόσον είναι σίγουρος ότι είμαστε "Θεοί εν τω γίγνεσθαι". Άλλη μια φορά επαναδιατυπώνεται πιστεύουμε η αγωνία του χαμένου Παραδείσου και η κραυγή του ανθρώπου ενάντια στην μεταφυσική αίσθηση της Απόρριψης από αυτόν. Πώς εννοεί την "ενθέωση" αυτή ο συγγραφέας μας την εξηγεί κάπως καλύτερα στο κεφάλαιο του οικολογικού ανθρωπισμού όπου διευκρινίζει ότι ο οικολογικός ανθρωπισμός βλέπει τον άνθρωπο ως μέρος μιας γενικότερης δομής της φύσης και του σύμπαντος. Εφόσον πέρασε από τη φύση της εξέλιξης τώρα θα πρέπει να θεωρήσει "εαυτόν" θεματοφύλακα των θησαυρών αυτής της

εξέλιξης, της οικολογικής κατοικίας του" και της πνευματικής κληρονομιάς του. Δεν πρέπει επίσης να θεωρεί "εαυτόν" παράπτωμα της φύσης ή "απορριγμένο" σ' έναν ξενοκοσμο αλλά διαχειριστή αυτής της κληρονομιάς και φύλακα του περιβάλλοντος *εφόσον αποτελεί μέρος του*. Πώς θα επιτευχθούν όλα αυτά; Μέσω μιας νέας επιστημολογίας της ζωής σαν μιας όψης της οικοφιλοσοφίας, όπου θα αναγνωρίζεται η ιερότητα της ζωής και μέσω μιας νέας επιστημολογίας της ζωής και μέσω της παραδοχής ότι "είμαστε θεοί εν τω γίνεσθαι" επαναλαμβάνει ο συγγραφέας σηματοδοτώντας έτσι και το νόημα της πραγματικής ζωής. Κι ενώ αφιερώνει γι' αυτό ένα ολόκληρο κεφάλαιο, εν τούτοις αφήνει αρκετά αδιευκρίνιστα σημεία, συνάμα δε παραμελεί την υπάρχουσα πραγματικότητα. Το αναγνωρίζει και ο ίδιος αυτό, αλλά όπως είπε στον πρόλογό του, με το βιβλίο του αυτό θέλησε να χαράξει δημιουργικά καινούργιους δρόμους εμπνευσης. Τέλος στο βιβλίο του αυτό διαπραγματεύεται και δύο άλλα φαινομενικά ασύνδετα θέματα την Αρχιτεκτονική και την Ισχύ σε σχέση με την Οικοφιλοσοφία. Όμως τελικά σχετίζονται γιατί εξαιτίας της σύγχρονης αρχιτεκτονικής θεωρεί ότι θλάφθηκε το περιβάλλον και η ποιότητα ζωής και εφόσον πιστεύει πρωτότυπα ότι η αρχιτεκτονική συμπεκνώνει τον κάθε πολιτισμό του οποίου

αποτελεί γνήσια έκφανση.

Επίσης είναι αξιοπαρατήρητο ότι στην αρχιτεκτονική απονέμει το σωτήριο ρόλο για το μέλλον, ούτως ώστε να σχεδιάσουν οι αρχιτέκτονες με κριτήρια την ποιότητα ζωής εναλλακτικούς τύπους κατοικίας να προτείνουν εναλλακτικές χρήσεις ενέργειας κ.λ.π. Για το θέμα της Ισχύος, αφού διαπραγματευθεί αρκετά πειστικά ότι η λατρεία της υπήρξε το γνώρισμα της δυτικής φιλοσοφίας με την έννοια της κυριαρχίας του ανθρώπου επάνω στη φύση θεωρεί ότι η ισχύς πρέπει να επανατοποθετηθεί σε εναλλακτικά κοινωνικο-πολιτικά πρότυπα και ότι πρέπει να αποτελεί την πηγή της αναδιάπλωσης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Αντί άλλων σχολίων και στη θέση ενός επίλογου στην κριτική παρουσίαση του βιβλίου αυτού θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα από το κλείσιμό του: "Μήπως η αντίληψή μου για τον οικολογικό άνθρωπο δεν είναι παρά ένα όνειρο, μια ουτοπία που ποτέ δεν θα γίνει πραγματικότητα; Όλες οι καινούργιες αντιλήψεις για τον άνθρωπο ξεκινούν ως όνειρο, όραμα, ουτοπία. Γίνονται πραγματικότητα όταν μερικοί αποφασισμένοι άνθρωποι βλέπουν πόσο ελκυστικές είναι και με τη θέλησή τους τις κάνουν πραγματικότητα".

Ευαγγελία Νικάκη

Λίλα Λεοντίδου
Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός
της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940
 Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ,
 Αθήνα 1989, σελ. 385.

Στο βιβλίο αυτό γίνεται μία συστηματική προσπάθεια να εξηγηθεί για ποιο λόγο ο χώρος υφίσταται ποικίλες διαστρωματώσεις ανάλογα με την ιστορική στιγμή και την περιοχή, με σκοπό να γίνουν κατανοητοί οι μετασχηματισμοί της διάρθρωσης των πόλεων. Τα ερωτήματα που επιχειρείται να απαντηθούν κινούνται στον χώρο της ανθρωπογεωγραφίας, της πολεοδομίας και της αστικής κοινωνιολογίας. Η συγγραφέας προσπαθεί να βρει, με τρόπο σαφή και αποτελεσματικό, (σε αντίθεση με τις παραδοσιακές θεωρίες της αστικής ανάπτυξης) τους μηχανισμούς (κατοικίας, υποδομής κ.λ.π.) που ευθύνονται για τη συγκεκριμένη κάθε φορά μορφολογία των πόλεων.

Έτσι εισάγονται οι κύριοι άξονες διαφοροποίησης των διαδικασιών εκβιομηχάνισης και οικιστικής ανάπτυξης στο κέντρο και την περιφέρεια. Χρησιμοποιείται το σχήμα των ιδεοτύπων του Weber, ο οποίος τονίζει τις διαφοροποιήσεις των καπιταλιστικών πόλεων και το θεωρητικό μοντέλο του Sjöberg, οποίος προσπαθεί να «εκμηδενίσει» τις διαφορές των αστικών σχηματισμών, μιλώντας για δύο κύριους πόλους, την κυβερνώσα ελίτ και την παραγωγική μάζα των κατώτερων στρωμάτων.

Όσον αφορά τη βιομηχανική επανάσταση, αναλύεται το σημείο που αναφέρει και ο Μαρξ ως «διπλά κεντρομόλα τάση του καπιταλισμού», δη-

λαδή η τάση του καπιταλισμού να συγκεντρώνει και το κεφάλαιο και τον πληθυσμό, δημιουργώντας πόλεις, οι οποίες σε μία αντίστροφη πορεία στη συνέχεια προσελκύουν τα εργοστάσια. Η δομή των πόλεων της περιφέρειας αποδίδεται έτσι στην παραλλαγή του καπιταλισμού που επικράτησε σ' αυτές και η πορεία της ερευνάνται ιστορικά. Πάντως το θέμα είναι καθώς φαίνεται αρκετά πολύπλοκο, αφού οι πόλεις προσέλκυαν πληθυσμό, όχι τόσο επειδή παρήχαν μια ήδη έτοιμη βιομηχανική δομή, αλλά περισσότερο επειδή χρειαζόνταν εργατικά χέρια. Η «αστική έκρηξη» δημιουργείται στον περιφερειακό κόσμο, περισσότερο από την ελίτ για δουλειά, παρά από την ύπαρξή της. Στο βιβλίο σκιαγραφούνται κάποια συγκεκριμένα μοντέλα, κάποιοι ιδεότυποι θα λέγαμε, βασισμένοι στην γνωστή αντίθεση κέντρου-περιφέρειας. Στη συνέχεια γίνεται μία προσπάθεια ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων των πόλεων με αρκετά σημαντική αναφορά στους μικροαστούς που αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού των πόλεων και τους δίνεται ο χαρακτηρισμός «κυμαινόμενοι πληθυσμοί».

Γίνεται αναφορά ακόμα στον Engels, ο οποίος ήταν διορατικός τόσο όσον αφορά το ζήτημα της τοποθέτησης ή καλύτερα της «γεωγραφικής καθήλωσης» του εργατικού δυναμικού στους βιομηχανικούς οικισμούς,

όσο και όταν μίλησε για τη σημασία του κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο της πόλης. Έτσι μπαίνουμε στο θέμα της διαμάχης για τον οικιστικό χώρο, δηλαδή της τάσης για έλεγχο του. Η διαμάχη αυτή ρυθμίζεται πάντα από τις κυρίαρχες τάξεις και είναι αποκύημα των αξιών της κουλτούρας και των συμφερόντων των τάξεων αυτών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Η δημιουργία μίας νέας πρωτεύουσας», αναφέρονται όλα τα σχετικά με την Αθήνα ιστορικά ορόσημα. Ακόμη, πολύ σωστά κατά τη γνώμη μας, αναφέρονται συνοπτικά όλες οι φάσεις μετασηματισμού του οικιστικού δικτύου σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο (γίνεται αναφορά στις κλασσικές περιπτώσεις της Ερμούπολης, του Πειραιά, της Πάτρας, της Δυτικής Πελοποννήσου κ.λ.π.), ώστε η μετέπειτα συσσωρευση στην πρωτεύουσα να προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο. Όσον αφορά τα πολεοδομικά σχέδια της Αθήνας, τονίζεται ότι είναι επιβεβλημένα και ξένα προς την πόλη και πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με τις αυτόχθονες αξίες. Η μελέτη του δομημένου χώρου είναι πολύ εμπειροστατωμένη και πλαισιωμένη με αναλυτικούς πίνακες που δίνουν με ακρίβεια την κατάσταση της αστικής επέκτασης και τη σχέση της με την καθημία κοινωνική τάξη. Η στροφή στην κερδοσκοπική οικοδόμηση περιγράφεται πολύ παραστατικά και βασίζεται σε πληθώρα βιβλιογραφικών παραπομπών σύγχρονων με τα γεγονότα αλλά και σημερινών. Σκιαγραφείται παραστατικά αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τη συγγραφέα, δηλαδή η δημιουργία των εργατικών προλεταριακών στρωμάτων. Περιγράφεται η γεωγραφική κατανομή της ανερχόμε-

νης στις αρχές του 20ου αιώνα βιομηχανίας, που συνδέεται άμεσα με το θέμα, που είναι ακριβώς η εγκατάσταση των προλεταριακών εργατικών αυτών στρωμάτων στις ανάλογες βιομηχανικές περιοχές. Τονίζεται το πρόβλημα του αν νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για ελληνική βιομηχανία την περίοδο αυτή, ερώτημα που έχουν θέσει και άλλοι ερευνητές (Αγριαντώνη, Αναστασόπουλος), πράγμα που έρχεται σε αντίθεση, θα συμπληρώναμε, με όσα πίστευαν ιστορικοί της εποχής, όταν ονόμαζαν τον Όθωνα «προστάτη της ελληνικής βιομηχανίας». Η απάντηση στο ερώτημα αυτό ενισχύεται με συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία σχετικά με την μετακίνηση των εργατών, με τα κλιμάκια των μισθών τους κ.λ.π.

Ο ρόλος της υπάρχουσας πολεοδομίας στην διαμόρφωση της συνειδήσης της εργατικής τάξης, παριστάνεται πολύ ξεκάθαρα με χάρτες όπου χωροθετούνται επακριβώς οι εργατικές συνοικίες. Διαπιστώνεται ότι οι συνθήκες υπό τις οποίες ζει η εργατική τάξη είναι άθλιας και τίθεται το ερώτημα της αιτίας της παθητικής στάσης των εργατών αυτών απέναντι σε αγώνες. Η απάντηση που δίνεται είναι κυρίως ότι η μαζική μετανάστευση λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλείδα στους εργατικούς αγώνες (η εγκατάσταση στην πρωτεύουσα, όπως αναφέραμε δεν αποτελούσε παρά προσωρινό σταθμό).

Στο τέταρτο κεφάλαιο σχετικά με την προσφυγική αποκατάσταση, αναφέρονται και παριστάνονται σε πίνακες όλοι οι προσφυγικοί οικισμοί της χώρας (σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση ως γνωστό έπαιξαν ο Βόλος, η Λάρισα, η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιάς). Στην συνέχεια στο προσκήνιο βρίσκε-

τα η τάση συγκέντρωσης στην Αθήνα την οποία δεν εμφανίζουν μόνο οι νεοφερμένοι πρόσφυγες, αλλά και οι γηγενείς. Αρχίζουν έτσι να ξεσπούν οι κοινωνικές συγκρούσεις μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων, που συχνά εκφράστηκαν βίαια. Η πόλωση του γεωγραφικού χώρου εξηγείται με βάση τα στοιχεία της ανάπτυξης της βιομηχανίας, η οποία και καθιστούσε την Αθήνα παραγωγικό κέντρο. Τονίζεται η ταχύρυθμη ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας, του διαρθρωτικού αυτού μοντέλου της ελληνικής καπιταλιστικής πραγματικότητας που λειτουργεί σαν δίαυλος κοινωνικής ενσωμάτωσης και σαν ασφαλιστική δικλείδα σε περιόδους κρίσεων. Ενδιαφέρον έχει και η αναφορά στο γυναικείο προλεταριάτο, που όλο και αυξανόταν, αν και είναι δύσκολο να καταγραφεί (οικοτεχνία).

Στο πέμπτο κεφάλαιο σχετικά με τις κοινωνικές συγκρούσεις, σε μία προσπάθεια ανάλυσης της ανθρωπογεωγραφίας της Αθήνας, τονίζεται ο σαφής και εμφανής κοινωνικός διαχωρισμός και έλεγχος του αστικού χώρου που επιδιώχθηκε ώστε να διευκολύνεται η χαρτογράφηση των κοινωνικών ομάδων, καθώς και η επιτυχία τελικά των λαϊκών στρωμάτων να εξασφαλίσουν την ιδιοκτησία της κατοικίας τους. Αναλύεται ο «πολεοδομικός» ρόλος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Γίνεται ακόμα αναφορά στην ανικανότητα των συνδικαλιστικών οργάνων της εποχής να αντιμετωπίσουν τα τεράστια οικιστικά προβλήματα, ενώ επισημαίνεται το γεγονός ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες, έβρισκαν τρόπους να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια και τα

προβλήματα τους.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μία απόπειρα να απαντηθεί το ερώτημα ποιές δυνάμεις συνετέλεσαν στον απότομο αυτό πολεοδομικό μετασχηματισμό και στην έντονη αστικοποίηση σε όφελος της ελληνικής πρωτεύουσας. Αναγνωρίζεται η μετανάστευση ως βαλβίδα ασφαλείας, καθώς και η επίδραση των κοινωνικών σχέσεων και συγκρούσεων. Ακόμα συγκρίνεται σε έκταση η περίπτωση της Ελλάδας με το μοντέλο ανάπτυξης των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων και συμπεραίνεται ότι, ενώ στην Ευρώπη παρατηρείται στενός και αυστηρός έλεγχος της ιδιοκτησίας, στην ημιπεριφέρεια υπάρχει γενικευμένη αυθαιρεσία στον πολεοδομικό χώρο. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης οφείλεται στο ότι υπάρχει ρευστή ταξική δομή και κοινωνική πόλωση. Η ιδιοκατοίκηση αποτελεί βαλβίδα ασφαλείας και η πολιτική σκοπιμότητα συναντιέται με την οικονομική αναγκαιότητα.

Αυτό που θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε αφορά κυρίως το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η συγγραφέας. Το σχήμα για παράδειγμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της δομής της πόλης (των αντικειμενικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο πολεοδομικό μηχανισμό) και της κοινωνικής συνείδησης του ανθρώπινου δυναμικού της, δηλαδή των πολιτιστικών προτύπων των εργατικών, λαϊκών και λοιπών στρωμάτων της πόλης, φαίνεται αρκετά υπεραπλουστευτικό για να εφαρμοστεί στην πολυσύνθετη ελληνική πραγματικότητα. Η ίδια η συγγραφέας, στο κεφάλαιο για το προλεταριάτο, διαπιστώνει την ισχύ αυτής της πολυπλοκότητας. Δηλαδή, ακόμα

και το προλεταριάτο εμφανίζεται ετερογενές και ανίκανο να διαμορφώσει μία συγκεκριμένη ταξική συνείδηση. Αυτό οφείλεται στο ότι οι εργάτες που το αποτελούν, δεν λειτουργούν στα πλαίσια μίας τυπικής αγοράς εργασίας, αλλά στα πλαίσια ατομικών λύσεων. Αυτή η κατάσταση φυσικά έχει άμεση αντανάκλαση στην ψυχολογία της κατοικίας της εργατικής τάξης, η οποία έτσι θεωρεί την εγκατάστασή της στην πόλη, λύση προσωρινή. Ισχυρός δεσμός των ανθρώπων αυτών παραμένει ο τόπος καταγωγής (το χωριό) και η οικογένεια, η οποία και τους συντηρεί σε μεγάλο καθώς φαίνεται βαθμό οικονομικά.

Στο βιβλίο υπάρχει ακόμα η παραδοχή ότι οι εργάτες σχηματίζουν μία συγκροτημένη κοινωνικοπολιτική δύναμη, μία τάξη. Αναφέρεται ότι οι εργάτες ξεσηκώνονται μαζί με τους παραδοσιακούς μικροαστούς και τους επίδοξους μετανάστες, οι οποίοι συνενωμένοι, πιέζουν για αλλαγή. Πιστεύουμε ότι όταν πρόκειται για την Ελλάδα, είναι λίγο παρακινδυνευμένο να μιλάμε για λαϊκές μάζες ως μία στερημένη και αγανακτισμένη ενότητα που εκφράζει έντονα τη δυσφορία της. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε ίσως να τονιστεί περισσότερο ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πολιτικής ενσωμάτωσης των μαζών αυτών, που δεν συντελείται στη θάση μίας πλατιάς συνειδητοποίησης και διεκδίκησης ταξικών συμφερόντων. Ο Ν. Μουζέλης για παράδειγμα, μιλάει για το «σύστημα πελατειακής πατρωνείας» και διαπιστώνει ότι τα χαμηλά και μεσαία στρώματα είναι δύσκολο να ενσωματωθούν στο πολιτικό σύστημα σε ταξική βάση. Ο Κ. Τσουκαλάς, εντοπίζει δύο παράγοντες που θεωρείται ότι εμποδίζουν τη διαμόρ-

φωση ταξικής συνείδησης. Αναφέρει ότι α) υπάρχει πάντα η δυνατότητα των κατώτερων στρωμάτων να μεταπηδήσουν στη μεσοαστική τάξη και β) ο ταξικός αντίπαλος είναι σαφής αφού υπάρχει μία αδυναμία συνειδητοποίησης των ταξικών σχέσεων γεγονός που επιτείνεται από το ότι η κρατική υπαλληλία προέρχεται από τα αγροτικά στρώματα. Ο Κ. Βεργόπουλος τονίζει κι αυτός την ανυπαρξία μεγάλου κοινωνικού ανταγωνισμού μεταξύ υψηλών αστικών και μικροαστικών στρωμάτων. Ο Ν. Πουλαντζάς τέλος, τονίζει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ενεργώντας ως «μεσάζων» του ξένου κεφαλαίου, δεν μπορεί να περάσει στη θέση μίας εθνικής αστικής τάξης. Για τον Πουλαντζά, τα ταξικά συμφέροντα των μη παραγωγικών μισθωτών εργαζομένων τους διαφοροποιούν ως τάξη (που ονομάζει «νέα μικροαστική τάξη») από την εργατική, της οποίας το πρόβλημα της ηγεμονίας έγκειται στον τρόπο με τον οποίο θα οργανωθεί η λαϊκή συμμαχία. Στην περίπτωση λοιπόν της Ελλάδας, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να προσέχουμε ιδιαίτερα όταν προσπαθούμε να χαρτογραφήσουμε την κοινωνική συνείδηση, με σκοπό να την εντάξουμε σε κάποιο προβληματισμό (που στην προκειμένη περίπτωση είναι η δομή της πόλης). Σημαντικά τμήματα της εργατικής τάξης, όπως έχει παρατηρήσει ο Πουλαντζάς, εκφράζονται περισσότερο μέσα από λαϊκίστικες θέσεις, πράγμα καθόλου παράδοξο, αφού στην Ελλάδα ποτέ δεν υπάρχει πλήρης ταύτιση κοινωνικής θέσης και κοινωνικής συνείδησης. Εξαιτίας συνεπώς αυτής της πολυπλοκότητας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που εκφράστηκε σε όλες τις

ιστορικές στιγμές και συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και σήμερα, η συνείδηση αυτή ποικίλλει, και μάλιστα πιο εμφανώς στην Αθήνα, πράγμα που οφείλεται στην έντονη κάθετη κινητικότητα των κοινωνικών στρωμάτων. Το σημαντικότερο ρόλο στην κοινωνική αυτή συνείδηση των πολιτών παίζουν οι στρατιές των μικροαστών.

Γενικά στο βιβλίο αυτό θα λέγαμε ότι ακολουθείται μία αναλυτική πορεία για να αποκαλυφθούν οι μηχανισμοί της αστικής ανάπτυξης. Βέβαια αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για την πορεία όλων των πόλεων, αλλά ιδιαίτερα της Αθήνας, δεν είναι οι γνωστές ιστορικές στιγμές και οι ημερομηνίες που μεταλλάχτηκαν, αλλά οι δυνάμεις που γέννησαν αυτές τις αναγεννήσεις. Η θέση του Κράτους κάθε φορά απέναντι στις δυνάμεις αυτές είναι πολύπλοκη. Συχνά δεν υπάρχει συγκεκριμένο σχέδιο πόλης, πράγμα που ανοίγει το δρόμο στην επέμβαση της κερδοσκοπίας και οδηγεί

στην αστική αναρχία. Σήμερα, το πρόσωπο της πόλης όπως η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων γνωρίζει πολύ καλά, έχει αλλάξει ριζικά. Ακόμα και οι «μεγάλες λεωφόροι» του κέντρου, σύμφωνα με τους Βαυρούς και Έλληνες πολεοδόμους της Αθήνας έχουν συντελέσει στην κυκλοφοριακή συμφόρηση.

Σε γενικές γραμμές πάντως, το βιβλίο αυτό είναι εξαιρετικά χρήσιμο ακόμα και για τον αμύητο αναγνώστη, τόσο στην Κοινωνιολογία, όσο και στην Ιστορία και την πορεία της ελληνικής πρωτεύουσας, αφού είναι «ολοκληρωμένο», με την έννοια ότι καλύπτει όλες τις πτυχές του θέματος, βασιζόμενο σε μία από την αρχή ξεκαθαρισμένη θεωρητική υποδομή. Ακόμη, διαθέτει μία πολύ εμπεριστατωμένη και ενημερωμένη, όχι μόνο ξένη αλλά και ελληνική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα που εξετάζει.

Γεωργία Γούγα

